

Гојко Божовић

ИСТОРИЈА И ДРУШТВО У ПРИЧАМА И РОМАНИМА ДРАГА ЈАНЧАРА

Драго Јанчар је обликовао своју поетику у временима када је књижевност имала социјалну функцију, па самим тим и несумњив јавни одјек. Јанчар је у својим књигама и поетичким текстовима и сам утицао да књижевност остане препознатљив актер социјалног простора и да има изразиту улогу у јавности. У тренутку у коме говоримо¹ књижевност свакако нема социјалну функцију какву је имала у последњим деценијама XX века, али је Драго Јанчар – не мењајући у основне своју поетику, али, истина, продубљујући и проширујући тематску основу своје књижевности – остао не само индивидуализован глас савремене словеначке и европске књижевности већ је својим делима изразио и само епохално искуство књижевности.

Књижевност као темељно преиспитивање друштвених процеса, историјских околности, епохалних идеја и токова јесте кључни захтев Јанчарове књижевности. Ако се савремена књижевност увелико одриче питања језика и поготову питања поетике, и то у толико великом броју примера да се то може узети као укус тренутка и као израз актуелног сензибилитета, ако видимо да се књижевност одриче историје, друштва и политике, што је својствено чак и националним књижевним традицијама које су у читавој модерној епоси биле посвећене управо тим великим причама, окрећући се интимним и камерним темама и приватним фасцинацијама, књижевност Драга Јанчара, насупрот свему томе, не одустаје од великих питања епохе, од кључних историјских, друштвених и политичких тема које су обележиле искуство највећег дела XX века. Човек у великом механизму историјских и политичких процеса, пред лицем историје и друштвених нужности налази своје препознатљиво уобличење у причама и романима Драга Јанчара. Историја је оквир људске судбине, а та судбина, независно од човекове улоге, незамислива је изван конкретне историје и тој историји прилаже своју карактеристичну боју и глас.

Отуда приповедање у причама и романима Драга Јанчара почива на истраживању историјских околности и на принципу конкретизације. Човек преломних епизода XX века, од Другог светског рата до пада Берлинског зида, од часова у којима историја експлодира у лице јунацима до часова у којима се објављује крај историје, што су све велике теме о којима приповеда Драго Јанчар, ниједног тренутка не може своје страсти и амбиције, заносе и планове, идеје и намере, своју интиму и приватност да замисли и оствари изван конкретног времена и простора. Јанчар уверљиво представља и време и простор свог приповедања, увек прецизно ситуирајући своју прозу у амбијент конкретизоване историјске драме и у социјалну условљеност догађаја.

¹ Излагање на међународној конференцији „Погледи на уметност Драга Јанчара“ у Цанкаревом дому у Љубљани, 31. јануара 2022. године.

Утолико у причама и романима овог писца можемо да пратимо два тока. Једно је велика прича која осликава размере једне епохе са свим сложеностима које је чине. Из тих појединости постепено се помаља лик епохе и утврђују се специфичности великог механизма са којим се суочава неки од пишевих јунака. Друго је судбина самог човека, оно што он јесте и што се једнако пажљиво оцртава и нијансира. Тек у укрштању ова два тока – епохалне и приватне димензије, општег и појединачног плана приповедања – настаје Јанчарова проза у којој слика епохе истиче појединачне људске драме, док драма конкретног човека осветљава праву природу једног доба с његовим епохалним контекстом.

Јанчар у једном интервјуу каже да се „књижевно ткиво разликује од стварности иако јој се непрестано враћа“. Однос књижевности и стварности је основна релација и извор основне напетости у прози Драга Јанчара. Књижевност тумачи и преиспитује стварност, улази у чеони судар с њеним чињеницама, узима њене велике и мале приче као сопствену тему. Полазећи од стварности и ниједног тренутка је не губећи из вида, књижевност преображава затечену и узету стварност. Стварност је прича и низ догађаја, од којих тек проток времена ствара јаснију слику. Књижевност је прича испуњена самосвесним разумевањем. Отуда је прича незамислива без критичке димензије. Да би се разумела, свака прича из историјске или друштвене стварности мора бити критички осветљена, смештена у шири епохални контекст, ослобођена идеолошких слојева и интерпретативних манипулација. Књижевност демаскира један по један слој стварности: управо у том процесу настају слојеви приче, наслојавају се чињенице и прожимају живот конкретних људи с препознатим великим силама историје и политике, друштва и идеологије.

Балзак је писао *Љугску комеђију* бавећи се социјалном структуром Француске половине XIX века. Друштво у освит раног грађанства и индустријске револуције стиче нове форме, па самим тим нужно постаје основни садржај романа који теже да представе целину свог доба. Полазећи од интелектуалне концепције књижевности, која приповеда да би разумела властити епохални тренутак, и хуманистичке концепције друштва, која у разумевању препознаје основу самосвесног деловања, Јанчар пише људску трагедију, јер је у друштво XX века нахрупила историја као основни садржај и епохе и појединачних људских судбина.

У другом интервјуу Јанчар још непосредније изражава своју експлицитну поетику, отелотворену својим причама и романима: „Књижевност свакако више нема улогу какву је имала осамдесетих година. Тада је књижевност, као и филм или позориште, деловала еманципаторски и ослобађајуће. Књижевност, верујем, и данас може тако да функционише, али бојим се да се лако ослобађа такве могућности повлачећи се пред тешком реалношћу у азил естетике уместо да буде истинска интервенција у свести друштва о положају појединца. Књижевност је увек простор маште, а тачно је да одлазак у прошлост омогућава извесну слободу. Али овај тренутак, у коме сада живим, никада не бих променио за било које друго време.“

Књижевност изван стварности, тако бисмо могли да доживимо овај темељни поетички захтев Драга Јанчара, ускраћује себи могућност да разуме епохалне околности свог настанка и да исприча кључне, разликовне приче свога времена. Интимне драме

одигравају се у историјском и друштвеном контексту, нипошто изван њега. Определијући се за епохални контекст властитог времена као основни тематски израз своје књижевности, Јанчар утемељује своју поетику на одлуци да исприча непоновљиве тренутке нашег времена и живота.

Међу тим непоновљивим часовима историје Други светски рат се јавља као кључна тема Јанчарове прозе, поготову од краја осамдесетих година, док се, симултано с том великом темом, јавља слика великих социјалних и политичких промена које су од половине XX века па до пада Берлинског зида темељно мењале пејзаж Источне и Средње Европе. Јанчарова књижевност усредсређује се на егзистенцију у доба историје и на егзистенцију у доба темељних социјалних транзиција које имају историјске форме и последице.

Погледајмо изблиза неколико неколико карактеристичних књига Драга Јанчара из ове фазе које су своме писцу донеле европску књижевну релевантност.

Најпре друштвени роман *Погсмешљива ђожуга* у коме се, као у ретко ком делу новије европске књижевности, преиспитује тема краја историје и истовремене бучне објаве историје. Та тема обликује се на позадини другог изазова који је већ много чешће описиван: то је сусрет Истока и Запада. Јанчар и ту прави померање, па Запад није неки део Европе, већ је то Америка у захукталом тренутку своје модерне историје, када остаје глобални хегемон, када се руши Берлински зид, окончава први Хладни рат и са сцене нестаје друштвено-идеолошки изазов који је у другој половини XX века оличавао комунистички поредак.

Јунак романа *Погсмешљива ђожуга*, одлазећи на једногодишњу стипендију у Сједињене Америчке Државе, привремено је напустио свој уобичајени и препознатљиви свет како би упознао другачији свет, али и како би из перспективе новог искуства сагледао свет у коме је обликовао своја умећа и сазнања. Тај јунак је меланхолични интелектуалац свестан варљивости своје улоге и писац иронично свестан и моћи и немоћи речи. Привремено напуштање једног света и привремени долазак у други свет за њега су снажан изазов да изнова преиспита своје књижевне и егзистенцијалне драме, али и да се суочи с тим да разумевање света које је поседовао више нипошто није довољно.

На тој осетљивој граници међу световима, између Истока и Запада, ни сасвим на Истоку, ни у потпуности на Западу, нашао се Грегор Градник, писац и интелектуалац, човек који у обе своје улоге морао да боље од других разуме епохални лом који се прво слути, а потом одиграва пред његовим очима. Међутим, више од свега другог Јанчаров јунак разуме да је реч о граничној ситуацији која неповратно мења његов свет. И када се врати из Америке, он се нипошто неће вратити у свет какав је напустио одлазећи на стипендију. Градник тек треба да упозна америчку свакодневицу у који се нашао, а то упознавање, као и увек када је реч о слици другог и непознатог, носи у себи и потенцијал неразумевања, па чак и трагикомичних неспоразума. Приповедање из иронијског угла сенчи такве ситуације и неспоразуме одводећи јунака у све дубље слојеве стварности у којој се обрео у нарочитом тренутку свога живота. Јанчаров јунак свој амерички сан, који је понекад и кошмар, проживљава између Њу Орлеанса и њујоршког мегалополиса, али увек с јасним осећањем да му измиче нешто важно у распознавању света и у сопственом искуству.

Градник на готово потресан начин осећа да се, можда и непоправљиво, удаљио од оба света, и од оног словеначког, из кога је потекао и за којим жуди док је у Америци, и од оног америчког који је желео да упозна. Нашавши се на том раскршћу, јунак Јанчаровог романа није само *изјубљен у Америци*, да се с разлогом присетимо Сингеровог аутобиографског дела, већ најпре наслућује, а потом и истински схвата да је мање или више изгубљен свуда, на свакој тачки сваког од доступних светова своје егзистенцијалне авантуре.

Када се у самом часу повратка у Словенију суочава са чињеницом мајчине смрти, Градник то сазнање доживљава не само као разоран ударац већ и као опомену да повратак на исто није могућ. Још пре тога, у првом сусрету са Словенијом после америчког искуства, Ана говори Граднику: „И ја сам се променила.“ Уместо вољене жене, Јанчаров јунак стрепи да ће се срести са „испражњеном љуштуром“. У тим променама које су сада ново искуство с којим ваља живети и у том губитку који је дефинитиван кулминира одисеја јунака *Подсмешљиве Ђожуге*. Одлазак на стипендију требало је да буде једноставна промена места и освајање новог искуства, али је промена тачке гледишта била толико снажна, а сусрет светова толико интензиван да од Градникових првобитних очекивања није остало практично ништа.

Гранична ситуација Градниковог искуства постала је у овом роману извор ретроспективе јунаковог живота. Осим што се у Граднику непрестано сусрећу два света, у њему се, у секвенцама које су сударају и прожимају, мешају стварност у којој се налази и сећања која га не напуштају. То су сећања на Словенију и на ближе, на сазревање и на приватност, али и на младићко служење војске у учмалости „малог јужноспрског града између ниских климатских кућа“, у коме ћемо, наравно, препознати Врање које ће се појавити на позорници још неколико Јанчарових проза. Тренутак у коме се одиграва сусрет два Градникова света чини описану граничну ситуацију још далекосежнијом. Док се у Америци оглашава „крај историје“, у Средњој и Источној Европи се оглашава њен нови почетак. Један свет је оличен у стварном и интелектуалном пореклу главног јунака, писца Грегора Градника. То је меланхолични средњоевропски простор у коме се смењују историјска динамика и социјална успореност. Долазећи из таквог света, Јанчаров јунак се сусреће с потпуно другачијим светом захуктале, експанзивне америчке стварности. Градник са својим словеначким и уопште средњоевропским пртљангом одлази у Њу Орлеанс, препознајући га као место у коме меланхолију замењује сензуалност, али и декаденција. Међутим, управо у тим сусретима и у том трагању овај роман успоставља динамичну и узбудљиву причу о сусрету два света и две културе.

Нова стварност Грегора Градника посебну узбудљивост добија услед језичке пометње којој је овај јунак изложен. Укрштајући у себи фрагменте искуства, Градник још снажније преплиће језике којима то ново, умрежено искуство треба да изрази. То више није само словеначки, језик његове књижевности и читавог дотадашњег искуства, то је и енглески језик који све неосетније заузима место у његовом изразу. То је на одличан начин представљено тако што Градник не говори само енглеске речи, већ многе од њих усваја као прилагођене сопственом језичком изразу. У том преплету језика сусрет два света постаје најснажније искуство.

Док се у роману *Подсмешљива Ђожуга* одвија сложен унутрашњи дијалог Грегора Градника, изазван граничном ситуацијом у којој се он сам нашао и граничном епохалном

ситуацијом после које његов свет више неће бити исти, у низу других проза Драга Јанчара унутрашњи дијалог тече у сусрету укрштених прича и гласова, интерпретација и тачака гледишта. Чак и историјски догађаји који су се збили у другој половини XX века, за које још постоје живи сведоци и савременици, за које постоје многобројни и добро истражени документарни извори, изазивају потпуно различите приче и непомирљиве интерпретације. Сваки догађај постаје предмет прича у спору. Приче не зависе од стварног узрока, тока и исхода догађаја, већ од идеолошких тачака гледишта и политичких интереса условљених друштвеним или историјским разлозима. То је слика XX века у коме је постојао вишак нетолерантних и међусобно искључујућих идеологија сагледана из перспективе нашег века у коме су нестале велике и обједињујуће идеологије, па се и сама књижевност окренула од великих прича модерних времена.

Ако се не може усагласити јединствена и за све прихватљива верзија догађаја, што је искуство којим се бави низ Јанчарових књига од друге половине осамдесетих година, могуће је приповедати тако да у причама и романима оживи мноштво различитих и несводивих гласова, од којих ниједан неће бити доминантни глас свезнајућег и свемогућег приповедача. На тај начин се успоставља необична полифонија Јанчарове прозе. У свету великих прича ни обични људи ни појединачни догађаји нису ослобођени њиховог утицаја, због чега свака прича о искуству XX века мора да подразумева интерпретације које се непомирљиво разилазе.

Идеолошка напетост XX века учинила је да је читав низ романа и приповедака насталих у том времену, а који су се бавили историјским и друштвеним темама, остао темељно озрачен идеолошким погледом на свет. У „времену непомирљивих“ актера и идеолошких утемељених истина нису могуће ни обједињујуће приче. Јанчаров поетички и књижевни избор је потпуно другачији. У његовим причама и романима, заинтересованим за кардиналне идеолошке спорове, тешке историјске тренутке и друштвене ломове, суочавају се различите тачке гледишта и оживљавају гласови непоновљивих искустава. Јанчар на сцену своје књижевности, као у неком историјском позоришту, изводи најразличитије актере, људе од крви и меса, од проживљених траума после којих има је остао само глас. Сваки до тих јунака, јављајући се са својом причом из конкретног времена, исказује изразит, у нечему другачији и свакако неупоредив поглед на свет.

Такав поетички избор омогућава писцу да обликује прозу у којој се, захваљујући ораторијуму гласова, спроводи сложена деидеологизација предочене историјске, друштвене и индивидуалне стварности. Када ниједна идеологија нема доминантну улогу у романескном свету, онда у првом плану остаје сама прича и потреба за разумевањем без које Јанчарову књижевност тешко можемо да замислимо.

У приче из књиге *Џојсов ученик* стао је цео XX век. То су снажне и сугестивне приче о животу с историјом и политиком, о тајанственим преокретима и о томе како је понекад танка граница између лепоте и љубави, на једној, и ужаса и злочина, на другој и сасвим оближњој страни. Приповедајући о чудесној судбини Џојсовог ученика коме ништа неће помоћи да нађе излаз из историје, о Павлићевој фасцинираности корпом пуном људских очију, о једној истрази у Титовој ЈНА, о тајанственој слици из Кастиље,

о белом руском емигранту који не успева да побегне од историје, о једној авантури у Њујорку, о љубави и злочину, о страсти и греху, Јанчар суочава читаоце с великим стварним и симболичким причама једне епохе, док, у исти мах, сваку од тих прича сагледава из различитих углова, очима различитих учесника и заинтересованих тумача.

Више него и у једном другом Јанчаровом делу, у роману *Те ноћи сам је видео* о истом догађају укрштене су сасвим супротстављене приче. Написан као узбудљива прича о љубави, лепоти и страсти, и о Вероники Зарник, жени ретке лепоте, па самим тим, због тако ретке лепоте, и несвакидашње судбине, роман *Те ноћи сам је видео* исповеда несводивост тачака гледишта на само једну раван. Уместо свезнајућег приповедача, Јанчар нам даје чак пет приповедача, од којих сваки добија своју улогу. Вероника Зарник је млада жена из љубљанског грађанског друштва. Њен нестанак у вртлогу историје представља догађај који покреће моћну причу овог романа који се једним делом одиграва у Врању и јужној Србији уочи Другог светског рата. У роману о њој и о неколико њених година зреле лепоте уочи Другог светског рата и током њега говори се из угла пет сведока: краљевски коњички официр и њен бивши љубавник, њена мајка, њена служавка која постаје пријатељица, немачки војни лекар који јој је пријатељ, радник на имању њеног мужа који је потајно заљубљен у њу. То нису само различити приповедачи, ни само различите и субјективно обојене тачке гледишта, то су у много чему сучељене приче. Тек у сусрету свих тих тако различитих прича добијамо ширу слику историјских догађаја и у оквиру њих судбине Веронике Зарник. Пет узбудљивих прича, исповести и сведочења међусобно се допуњују и прожимају, оспоравају и сукобљавају, али у том динамичном односу обликују причу о жени којој је лепота, у исто време, највећи дар и коначни усуд.

Смештајући радњу романа *Као и љубав* у Марибору и његовом ближем и даљем окружењу у последњој години Другог светског рата, Јанчар исписује повест о једној од најтрагичнијих епизода источноевропске и средњоевропске историје средине XX века. Стицајем историјских околности, Словенија у последњим месецима Другог светског рата постаје поприште на коме се сукобљавају до свога краја најразличитије војске, поражене и победничке, сукобљене у рату и несрећом повезане у неразмрсиви чвор на самом крају рата, грезнући у страх и злочине, у трауме и људске и психолошке ломове. У драматичним околностима замењују се стране, па прогонитељи постају прогоњени, док прогоњени од својих дојучерашњих целата праве жртве. У свему томе израста упечатљива прича о четворо јунака и о две љубави у доба најускомешаније замисливе историје. Интимне судбине појединаца остају тесно повезане с важним друштвеним токовима и историјским силама, усред рата и окупације, логора и герилских борби.

Приче и романи Драга Јанчара представљају снажан израз потребе да се кроз приповедање разумеју историја и друштво који се описују. Јанчар на мајсторски начин остварује психолошке позиције својих јунака и њихове унутрашње ломове, било због тога што су они обележени специфичним историјским и друштвеним искуством, било зато што су с властитим искуством толико несасгласни да њихова стварност постаје неподношљива. Али он с једнаком пажњом прати и саму динамику друштва којој су подложни његови јунаци.

Заинтересован да прича занимљиву причу, Јанчар је посвећен томе да покреће важне и актуелне теме у свом роману. Пре свих других, те важне теме Јанчарове књижевности јесу друштво као простор људске егзистенције и историја као велика сила која се меша у ту егзистенцију, мења је и преобликује, некада је чак уништавајући, некада је чинећи у потпуности другачијом. Човек у књижевности Драга Јанчара није никада сам, у својим приватним замислима и са својим личним фасцинацијама: он је пред лицем историје и пред лицем великих друштвених тема. У свему томе ваља препознати модерност и реконструктивну снагу Јанчарове књижевности.

Комбинујући причање занимљиве приче с есејистичким приповедањем, Јанчар, из позиције преиспитивања историје, друштва и идеологије, обликује продубљене и живе слике модерног епохалног тренутка и историјских и друштвених околности Словеније, Југославије и Европе друге половине XX века.